

ЗАГАЛЬНІ ОСОБОВІ НАЗВИ У ТВОРАХ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

Пропонована стаття є спробою описати мовно-стильові особливості творів Івана Вишенського, зокрема такий фрагмент його мовотворчості, як апелятивні назви осіб. Іван Вишенський посідає важливе місце в історії української духовної культури. Творчість письменника-полеміста, визначного релігійного діяча – помітна сторінка і в історії української літературної мови. Поєднання традиційно-книжних і народнорозмовних елементів детермінувало специфіку ономасіологічної системи літературного доробку Івана Вишенського. Письменник використав усе багатство словотвору тогочасної української мови, активно утворював оказіональні мовні одиниці різних словотвірних моделей, уводив до словника своїх творів іншомовну лексику.

Ключові слова: діахронічний аспект, полемічний стиль, номінація, тематичні групи лексики, семантика, ономасіологія, деривація, словотвірні типи, словотвірні моделі, питомі лексичні одиниці, запозичення.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження процесів мовної еволюції, зокрема в сенсі вияву художньо-виражальних можливостей слова, є актуальною гуманітарною проблемою, тому що в цілому стосується мови не лише як вияву духовності народу, а й її потенцій у відтворенні екстралінгвальної дійсності. Особливо важливим на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки є аналіз мовно-стильових особливостей творів давньої української літератури як важливого репрезентатора культури українців на різних історичних етапах. У цьому контексті необхідним є вивчення місця в історії національної культури Івана Вишенського, специфіки його творчого доробку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні характеристики життєвого шляху й творчого доробку Івана Вишенського знаходимо в наукових працях таких вчених, як І. Франко, П. Житецький, А. Кримський, В. Щурат, П. Яременко, О. Білецький, П. Білоус, М. Возняк, Г. Грабович, І. Єрьомін, П. Загайко, Л. Махновець, В. Микитась, І. Паславський, В. Пахаренко, С. Пінчук, С. Цимбалюк, В. Шевчук, Ф. Шолом та ін., проте синтезуюча праця, присвячена життєвому, громадянському, духовному, літературному подвигу громадянина й патріота, що служив Богові й Слову, що «розпікав людське сумління» (так емоційно схарактеризував його В. Шевчук) [16, с. 82], поки що відсутня. Потребує глибокого осмислення місце Івана Вишенського в історії української і навіть загальноєвропейської духовної культури, його роль в історії української літератури й літературної мови, специфіка його художньої й публіцистичної манери. Це й зумовлює актуальність статті, яка є спробою частково заповнити прогалини, що існують в опрацюванні духовної спадщини великого письменника, і

ставить за мету розглянути мовні особливості творчої манери Івана Вишенського, звернувши увагу на номінації осіб (НО) як одну з найпродуктивніших ономасіологічних категорій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Становлення власне української літератури припадає на дуже складний етап занепаду могутності Київської Русі та її розпаду як державної й політичної єдності. Саме в цей час поступово усталюються і закріплюються основні риси української мови, що в XI ст. уже була сформована як лінгвосистема із уже стабільними своїми типологічними ознаками [11, с.122]. Із киеворуського періоду започатковується тяглість староукраїнської літературної мови, репрезентованої різними стилями й жанрами (конфесійним, художнім, діловим, науковим, літописним тощо).

Оригінальною сторінкою української культури загалом і української літератури зокрема є полемічно-публіцистична проза. Потужний спалах європейської церковної полеміки в християнстві спричинили Реформація та її продовження – протестантизм, зокрема лютеранство і кальвінізм. Незгоди в догматичних і канонічних питаннях поступово переросли в довготривалу боротьбу протестантизму з католицизмом, який був войовничою ідеологією феодалізму. Католицька церква на Реформацію відповіла контрреформацією, що й призвело до затяжних релігійних воєн впродовж XVI – XVII ст. Ідеї Реформації проникли також і в Україну та зумовили тут активізацію суспільно-політичного життя, появу публіцистичної (полемічної) літератури.

Особливе пожвавлення полемічної літератури XVI ст. відбулося внаслідок політичної Люблінської унії 1569 року та Брестської церковної унії 1596 року.

Унікальною сторінкою історії української духовності є творчість визначного українського полеміста Івана Вишенського. У текстах цього письменника, «попри церковно-релігійне й аскетично-моралізаторське спрямування автор постає як людина пристрасна, рішуча, з активною життєвою позицією» [13, с. 303]. Полемічна творчість Івана Вишенського становить неповторну сторінку в оцінці мовно-стильової виразності староукраїнської мови. Досконале володіння письменником багатим емоційно-змістовим потенціалом мови сприяло використанню в публіцистиці І. Вишенського різноманітних за структурою словесно-виражальних засобів.

Важливим лексико-семантичним елементом творчості геніального полеміста є назви осіб, що свідчать про соціальну й етнічну належність людини, про її професійну діяльність, про різний рівень стосунків зі суспільством взагалі й окремими мовцями зокрема, про зовнішні й внутрішні характеристики особистості тощо. Крім того, називання осіб ілюструє певний рівень розвитку номінативної сфери в національній мові чи мові народності на певному етапі її історії. За словами І. Ковалика,

дериваційна категорія назв людей в українській мові належить до найбагатших щодо структурно-мотиваційних характеристик, інакше кажучи, щодо багатогранності ономазіологічних типів [6, с. 47].

Принципи мовотворчості Івана Вишенського, як загалом і кожного митця слова, залежали від його світоглядних та естетичних позицій. Велика заслуга І. Вишенського в тому, що він, розуміючи роль освіти й школи, значення мови для української нації, підтримував цим в українців дух поступу.

Іван Франко називав Івана Вишенського першим «ковачем» слів в українській мові. Письменник мав на увазі активно репрезентовані в художній спадщині Вишенського авторські неологізми, що увиразнювали його «гаряче і ярке слово» [15, с. 277]. Справді, у посланнях полеміста знаходимо не відомі досі okazіональні лексеми, сконструйовані за усталеними в народному словоутворенні дериваційними моделями. Наприклад: **Еще еси доматѹр, еще еси кровоед, мясоед, волоед, скотоед, звѣроед, свиноед, кѹроед, гѹскоед, птахоед, сытоед, сластоед, маслоед, пирооед; еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал.**

«Стиль Вишенського такий багатий, різнорідний і цвітастий, – писав М. Возняк, – що в усій українській літературі до Котляревського Вишенський уступає хіба одному «Слову про похід Ігоря» щодо пластичності й сили індивідуального вислову. Фраза Вишенського не довга й не коротка, послідовно розчленовується на частини, ллється плавно, поступово переходить від нижчого до щораз вищого ступеня і закінчується кількома сильними аккордами» [3, с. 235].

Отже, у творчості Івана Вишенського органічно поєдналися і «високий» стиль, властивий для конфесійної літератури, і тяжіння визначного полеміста до «простої» мови, української літературної мови, яка поступово звільнялася від штучної книжності і в майбутньому мала бути зорієнтована на живомовну стихію.

Будь-який процес комунікації тісно пов'язаний із актом номінації. Утворити речення – це не лише назвати саме той фрагмент дійсності, який із численних ознак узятий за основу його позначення, а й виявити мовця, інших осіб у реченні, ідентифікувати їх та мовця, повідомити про їхні характеристики, дати оцінку того, про що йдеться в реченні, відобразити позицію мовця щодо адресата, скориставшись відповідним засобом мови – номінацією. Номінативна діяльність людей пов'язана з комунікативною і не вичерпується практичним оволодінням, пізнанням і віддзеркаленням індивідуумами тільки об'єктивного, а й суб'єктивного ставлення до навколишнього світу, до інших людей. Вони вступають в особистісні контакти як носії певних соціальних цінностей і реалізують у спілкуванні суспільні відносини [12].

Вказані фактори були важливими чинниками утворення й використання в полемічних творах Івана Вишенського назв осіб різної структури й семантики. Тематичне й ідеологічне спрямування слова

великого полеміста, його інтелектуальне, емоційне й духовне сприйняття й осмислення світу і визначало специфіку добору номінацій вказаного типу. Назви осіб завжди виступали й виступають мовними одиницями розлогої семантики, різних типів номінативної деривації: питомі й запозичені слова, однослівні найменування й похідні складнішої структури.

Виходячи з тих основних сфер, у межах яких перебуває людина за своєю соціально-біологічною й психологічною сутністю, «назви осіб доцільно розглядати з урахуванням диференціації сфер того семантичного чи предметного простору, в якому проявляється людина: 1) антропологічні й біофізичні, природні властивості людини (стать, вік, фізично-фізіологічні ознаки тощо); 2) соціально-трудові і родинні стосунки, тобто суспільно надбані характеристики (у стосунку до праці, власності, політичних, релігійних, культурних та інших інститутів); 3) сфера технічної діяльності, емотивних дій і станів (схильність до чогось, здатність мислити, виявляти емоційні стани тощо)» [9, с. 64]. Семантико-класифікаційні характеристики назв осіб можуть перетинатися через те, що окремим словам властиві різні класифікаційні ознаки, які найвиразніше інтерпретуються в контексті історичної ономазіології [9, с. 65].

У полемічній спадщині Івана Вишенського представлені найтиповіші макрооб'єднання назв осіб, які використовуються в його творах, а також засвідчений індивідуально-авторський підхід у виборі номінацій. Лінгвісти пропонують виділяти кілька основних тематичних груп назв у творах письменника: номінації осіб за їх родинними стосунками; за родом занять, діяльністю, професією; за соціальними характеристиками, за ідеологічною чи релігійною орієнтацією; за територіальною чи національною приналежністю; за внутрішніми й зовнішніми характеристиками [5].

Розглянемо детальніше кожен мотиваційну групу.

У творчому доробку Івана Вишенського зрідка трапляються назви, що позначають людину взагалі, тобто є найбільш загальною назвою особи, наприклад, **чоловік** **человѣк** у значенні 'людина': **от свѣтскихъ и мирскаго жития человѣк** [2, с. 42]¹, **убогомү и неславному человѣкү** [49]; **мүж**: **Таж благочестивий мүж познал** [155], **егда же снийдошася онии мүжие** [155].

Особливу групу назв становлять слова і словосполучення на означення найвищих небесних сил: **Бог**, **Господь**, **Сын Божий**, **небесний царь**, **Христос**, **Божя Матір**, **Святий Дүх** і под.: **от владки Христа** [44], **Сын человѣческий** [90], **ангел**, **архангел**, **херүвим** и **серафим** [90], **Святого Дүха** [41], **от Христа избавителя** [45], **Господү богү единому поклонюся** [49], **Благодарю Бога за твердость и сталость нашу** [50], **сердце, о котором рече Премүдрый** [50], **образ матерє божє с превѣчным єє младенцем** [56], **Але, о вышний, слыши и внуши тот глас! О праведный, покажи свою**

¹ Ілюстративний матеріал подано за таким джерелом: Вишенський І. Твори / І. Вишенський. – К.: Держлітвидав, 1959. – 268 с. Далі в тексті статті після ілюстрацій буде зазначено сторінку цитованого видання.

правду!, О силный, покажи свою силу! [51], О премудрый, объяви свою премудрость [51], голова и пан всего свѣта [54].

З погляду семантичних особливостей у межах НО виділяються апелятивні номінації людей, що характеризують їх за етнічними, рідше топографічними особливостями, назви за родом занять, посадами, титулом, ідеологічними симпатіями, епізодично представлені найменування осіб за родинними стосунками, за соціальною належністю.

Найбільш лексично наповнену групу складають НО за родом занять (постійних або тимчасових). Це, як правило, номінації осіб, що мають стосунок до церковної діяльності. У межах цієї тематичної групи розглядаємо лексеми, які є назвами титулів осіб, що посідають певні посади в церковній ієрархії. Найчастіше вживаними, за нашими спостереженнями, є такі одиниці: мних 'монах', монах, инок, священноинок, инокиня, иноческого чина, пастыр, епископ, поп, владика, митрополит, архиепископ і под.: Книжка Іоанна мниха [41], инокиням всѣм [41], архимандритом, и священноиноком, и честным монахом, и прочним тщателем церковным [41], иноческого чина общежителем [41], заплюгавленная лживими пастыры [42], утеклим от православное вѣри епископом [42], архиепископа Охридского града [43], в нем же и погреб навѣрию папы римского [42], Чи не мовили тобѣ святые отци [53], Не попы нас спасут. Или владыки, или митрополиты [57], молитесь богу, да вам даст и открыет пастыра [57]. У полемічних творах письменника зафіксовано в цілісному контексті стандартні синтаксичні одиниці, структуровані за єдиною номінативною моделлю, в яких ужиті номінації близької семантики, найчастіше це стосується назв аналізованої групи: если хочеш вискүпом быть, если хочеш кардиналом быть, если хочеш папѣжем быть, если хочеш войским, подкоморим, или судиею быть, если хочеш кашталяном быть, если хочеш старостою быть, если хочеш воеводою быть, если хочеш гетманом или канцлѣром быть, если хочеш королем быть [46].

До вказаної групи номенів належать лексеми, що співвідносячись із явищами позалінгвальної дійсності, скеровані на оцінку специфіки сучасного Іванові Вишенському суспільства і окреслюють різні за семантикою професії та види занять (постійних або тимчасових), титулів, що вказують на певні соціальні відносини й характеристики: загадка философ латинским [43], простым безкнижним читачом [43], писание до князя Василия [43], лихонимцем, мытником и карчмаром быть [48], слухачов на пир и чест дүховнүю просити [43], тобѣ же почитателю [44], если хочеш идолопоклонником, ссеролювцем и лихонимцем быть, я тебе мытником, купцем и карчмарем учиню [47], если хочеш хитрецом, майстром, ремесником рүководѣльным быть [47], И тобѣ, священниче [44], ко почитателю наединѣ сего писания [44], Не минай скорогонцем [44], рыболовци в человѣколовци претворяет [44], даскал простотою философы

посмѣвает [44], Мой єст даскал простак [44], От которого учителя тое слово єси навьк? [53], Видѣлем и рапсака (рапсак – ‘посол ворожого давнім іудеям царя, тут в переносному значенні’) кличучого [51], отвѣт странника [47], намѣстник святого Петра [52], Скажи ми, любимый ругателю, чого дѣля родился єси и пришол в мир сей? [60], Тебе ж, смѣшнику, яко на в рожденных женами болшом таа мѣхъом шитая и нехшталтованая одежа изображена єст [61], Як єси розвить от того разбойника, который в дѣбровѣ ся крыет [64], и много ся трафляет, як двом борцем боручимся [73], Не днес ли каштеляне, дворяны, жолнѣрми, ввоины, крѣвопролийцами, прокураторми, курцыяны, корчмарами, купцами, медвѣдниками, а утро – попами, а поутру – бискупами, а поутру утreshнем – архиепискупами починилися есте [93]. Наснажений мовними одиницями цього типу полемічний контекст емоційно виразний, семантично й значеннєво вичерпний і повний: **А**лбо мнимаєш, иж ты от, что цнотливого от курвы слышал? **А**лбо мнимаєш, иж ты што боговойного от шинкарки навьк? **А**лбо мнимаєшь, иж ты от трубача, сурмача, пищалника, шамайника (шамайник – ‘той, хто грає на сопілці’), органисты, рекгалисты (рекгалист – ‘органіст’), иньструментисты и бѣбенисты што о дѣстѣ и дѣховных речах коли слышал? **А**лбо мнимаєш, иж ты от сих пастырев, мысливцов или водовозов, возниц или скачомудрец, кѣхаров или пирогахитрец-пекаров што о богословии навькл? [69], **А** ты всегда в корчмѣ живєши и сам шинкарем єси [75], от того смѣхуобретателя посмѣян єси! [70], швецов, седелников и кожемяков над епископов преложил [92]. Номінації осіб за родом занять, за професією, званням чи титулом (а в історії мови ці семантичні підкатегорії відрізнити буває досить складно) належать до однієї з найбільш поширених ономасіологічних груп назв.

Близькими до цієї групи найменувань (іноді трапляється своєрідне накладання їх семантики при визначенні ономасіологічних об’єднань) є мовні одиниці, що вказують на місце особи в суспільстві, на його соціальні, зокрема й майнові характеристики: **я** раб, неволник и вязень вѣчный [48], быти дикгнитаром (дикнигатор – ‘вельможа’) [48], благочестивому государю [50], княжати Острожскому [49], нищий [42], **О** богатый, покажи свое богатство! [51], Сенахерима, царя асирского [51], всѣх под собою нижших, и безчестнѣйших, и убогих, и подлѣйших имѣти прагнеши [54], тот мирский цар любовию власти свѣта сего накормил [54], хитроуплетеных сѣтей его голяка-странника [45], от короля данного [57], Тым обычаем таковой властелин, крол или князь спастися может [65], не тыи сиромахи [65], тому неборакови в месяц раз трафится напиться [75], Щастилося и Стефану, кролю полскому [47], на вѣдника зѣбы наострит єси! [75], Не гѣба ли, зѣбы, язык, горло в тых же границах стремить, што и у убогого [75], яко сирамах убогий и голый [75].

Особливе місце у творчості визначного полеміста займають лексеми на позначення людей за їхніми ідеологічними симпатіями, специфікою їхнього віросповідання: **всѣх православних христиан** [41], **в имя его зовемых христиан** [45], **смерд поганський възлонравствя в христианех** [42], **всѣм благочестивым** [41], **я в ликѹ пророк, патриарх, мученик и добре богѹ угодивших** [49], **духовного станѹ именованцем** [47], **быти простым богоугодником** [57], **православным христианом** [49], **от вас православных** [49], **чем же вас, правовѣрных, тою сѣтню ѹмотати не могл?** [50], **всех благочестно живущих** [42], **Плачѣ, боголюбци** [52]. Ідейно-релігійна спрямованість полемічних творів Івана Вишенського, духовна боротьба за православну віру, його життєві принципи були успішно зреалізовані у використанні назв цієї семантичної групи: **гостре слово монаха з Вишні таврѹ ворогів православ'я, рідної батьківської віри: других отщепенцов хитрое безвѣріе** [44], **о еретикох** [43], **с поганци некрещеными** [45], **с иновѣрци ровно мудростию ся знахожѹ** [47–48], **видѣлем єзѹитѹ, нисѹсорѹгателя блюзнячого** [51], **если бы и латина или еретики были с тобою сяприлѹчили** [56], **падши, поклоните ми ся** [47], **лѹкавый от своего сѣкровища износит** [51], **Не толко с христианина, але и з иновѣрца, жида и поганца, да ся смѣш и рѹгаеш?** [63], **Раздѣлився нынѣ на папєжника, євангелика, нововыкрещенца и сѹбвотника** [72], **А чем не зовѹтся патриаршник, царгородец, ани єрѹсалимец, Ани александриец, Ани антиохиец, гдѣ головнии столы патриархов наших мѣсто содержити** [72]. Нерідко в одному мікроконтексті вживаються ці найменування із контрастною семантикою. Наприклад: **По смерти не с христианы, Але з содомляны в одной обители и кгдахѹ ся знайдєши** [70], **Июда, раб и льстец, друг и предатель, образом по апостолѣх, а дѣлом в зрадах, образом в спасаемых, а дѣлом в пропадаемых** [71].

Подекуди назва особи поєднується з прикладковою характеристикою цієї ж загальної семантики, що дозволяє авторові конкретизувати, уточнювати, деталізувати найменування: **Иноков-грошолюбитеклей** [70].

Номінації осіб за родинними стосунками є досить поширеними назвами в текстах різної хронологічної, стильової й жанрової кваліфікації. Слова цієї групи належать до одного з найдавніших тематичних об'єднань в українській мові. Відомі ще в найдавніших пам'ятках української мови старокиївського періоду, ці назви активно вживаються в писемних джерелах пізніших часів. Аналізований матеріал засвідчує вживання лексем цієї семантичної підгрупи як у прямому, так і в переносному значенні: **погивельными сынами** [44], **сынѹ геєнский** [45], **Аще бо питающѹюся вдовѹ** [127], **я тобѣ женѹ приведѹ** [42], **о сыне давно ознамил** [51], **я тебе стражѹ, слѹгѹ, неволника и взыня женѣ ѹчиню** [47], **Тѣмже блюдѣте, православнии от тоє трѹтизны дѣти свои** [57], **првые продки ваши** [58], **В той колысцѣ роскошной колышѹчися от мамы или от тата**

[73], нинѣ вы, отродки их [58]. Відомі слова християнської молитви во имя отца и сына [45] ілюструють уживання назв осіб за родинними стосунками, що позначають найвищу особу християнського віровчення – Господа Бога, лексема сестра використовується для позначення однодумців, соратників по вірі: сестрам нашим [41], подібну ж семантику має слово брат: Прето прошу́ ты, любимый мой брате, потрѣпи мя мало [58].

Кілька лексем конкретизують статус людини в найпростіших стосунках з іншими людьми, місці серед членів родини тощо: от сусѣд прославитися [47], если хочеш господарем дому, дерева и земля назватися [47].

Трапляються в аналізованих контекстах Івана Вишенського мовні одиниці на означення осіб за внутрішніми рисами, рідше – за зовнішніми ознаками: где чести короны слава вѣчная в мѣрѣ сем страждущим лежит [53], Есть у нас славный звытяжца [55], Што ся трафило и тому баламутови [91], Подвигнѣте же всѣ, милостивые [52], оне обременяли слухи немощных многотечением [43], даст всем заблудшим [44], безкнижных упрямудряет [44], принти в Константиноград ко единомудрѣному сѣтослову [111], от которого пиющие и своею жажды угасити не могут [50], яма, которую дѣхозрители пропастию вѣчною называют [50], сѣтноголовцевы славы мирское [91], От которого хитрца и мистра то еси изучил и от которого пренаймудрѣиших мудрец того гласа слово еси слышал [53], Или не вѣдаете, вѣдници [58], вѣдника Лазаря пребачал [67], горше нежели вы, простаки, осуждени и в геену ввержени будемо [72], Але стой ты, кривоногий бачмажниче и з своею кривоногою бачмагою (бачмажник – 'той, хто носить черевики') [62], Тое признаваю ти, што еси рекл, як не вмѣет инок з дворяны, смѣхотворци, кѣрцыаны, шкурты и блазны, говорити (кѣрциан – 'світський гульвіса, куртизан'; шкурт – 'повія, розбещена жінка') [63]. Зрідка лексеми цієї семантичною підгрупи Іван Вишенський використовує у функції художньо-емоційного засобу. Наприклад: ...тая хѣла ест кѣрва и вшетечница, а не цнотливая дѣвица и панна [92].

Назви осіб за етнічними, топографічними характеристиками, що нерідко узагальнено чи конкретизовано вказують на специфіку місця проживання, представлені порівняно невеликою кількістю слів. До цієї групи номінацій входять мовні одиниці із більш загальним, недиференційованим значенням: в Малой России жителствующим [41], до всѣх в Лядской земли живущих [42], Лядское земли жителів [42], Покайтесь убо всѣ жители тоя земли [78] і ті, семантика яких легко виводиться із слова-мотиватора: патрїярхи патрїяршество у тѣрка купѣют [53], от превозношенных скиф [111], Не тоє ли ты детинское мудрование страждеш, русине бывший [71], иж над греки тѣрчин владѣет [53], А нинѣ межн ляхи князеве руские всѣ поеретичѣли [66], Трѣпит Бог латину [67], а меновите греци, арапи, сѣверани, серви,

болгаре, словяне, арабанаши ('албанці'), мѹлтяне ('молдавани'), богданци ('волохи'), москва и наша рѹсь а только християнин [72], Павел мовыячи коринфянам [72], Видиши ли, дѣтино рѹсский [73], А то чинит для тѹркинѣ красное [73], Павел, именуя одну страну или язык, се же ест: к рымлянѹ, к коринфом, галатѹ, Ѳфесеѹ, филиппеѹ, к колосаѹ, к солѹнянѹ, євреѹ и прочая [135], То ли твоя вѣра, рымлянинѣ [54]. Останнє слово через специфіку своєї семантики може бути аналізоване і в межах номінацій на позначення осіб за ідеологічними характеристиками, особливостями вірування. Таку ж комплексну семантику має і лексема **макгероносец** (від **макгерка** – 'угорська шапка', яку носили не стільки на знак належності до певного етносу, а як ознаку певного соціального статусу: **Боятся для того, абы тот клобѹк многих на живот вѣчный от макгероносцев не половил** [59]).

Умовно до назв осіб відносимо назви ворожих у стосунку до людини сил: **диявол, сатана, нечистий, дѹх лѹкавий тощо**. Наприклад: **иди за мною, сатана** [48], **дашь ми, зась, днаволе, кѹпцем, славнѣйшим, годнѣйшим и честнѣйшим быти** [48].

Дуже часто в полемічних творах Івана Вишенського в одному контексті можуть бути використані назви різної семантичної кваліфікації, що урізноманітнює думку, почуття, ідею пристрасного українського полеміста: **да вам даєт волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники** [57], **Лѣпше бо вам без владык и без попов, от днавола поставленых до церкви ходити** [57], **да вам даєт волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники** [57].

Отже, творчість Івана Вишенського ілюструє активне вживання письменником-полемістом різних за семантикою назв осіб – однієї з найбільш розгалуженої за значенням макрогрупи лексичних одиниць. Особливо лексично насиченими є групи на позначення осіб за їх постійною чи тимчасовою діяльністю, ідеологічними уподобаннями, стосунком до певних ідеологічних, зокрема й культових угруповань.

Назви осіб, уживані в полемічних творах Івана Вишенського, мають розгалужені характеристики з погляду їх номінативних особливостей. Номінація як процес – це «творення і надання назв (та інших мовних позначень) пізнаним і вичленуваним фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом, явищем, ознакою і таке інше» [14, с. 385].

Розглядаючи загальні назви осіб, дібрані з полемічних творів Івана Вишенського, слід констатувати наявність різноманітних способів номінування лексичних одиниць цієї макрогрупи. В межах номенів із загальним значенням 'особа' знаходимо як прості, так і складні слова, аналітичні назви (лексичні словосполучення), лексеми питомі та іномовні.

Традиційно основним і чи не єдиним способом утворення нових номенів вважається словотвір. Проте дериваційна система як сукупність словотвірних типів, словотвірних гнізд, усього комплексу дериваційних засобів мови взагалі – це лише одне із джерел породження номінативних мовних засобів, адже одному й тому ж означуваному, тобто денотату, можуть відповідати за загальним змістом різні означення – слова й словосполучення чи навіть структурно об'ємніші мовні одиниці.

Незважаючи на певні проблеми генезису, структурно-словотвірної історії НО, переважна більшість з них підлягає чіткому описові їх номінативно-дериваційної будови. Найбільша частина цих назв утворена морфологічним способом. Вживаються складені, або аналітичні, назви та слова-запозичення. Непохідні лексеми як одиниці найдавнішого словникового пласта української лексики вживалися для називання осіб за ознаками, які формувалися досить давно і характерні, очевидно, ще для праслов'янської мови: *муж, мати / мать, раб, хлоп, лях, чадо, отец, сын, жона, царь, слуга, князь*.

Загальні назви осіб від твірних основ різної категоріальної характеристики утворюються за допомогою найрізноманітніших суфіксів. Поєднуючись із коренями слів, суфікси різних типів можуть утворювати, як відзначав Л. Булаховський, «майже безмежну кількість нових слів і нових відтінків, збагачення якими відповідає серйозним потребам збагачення мови» [1, с. 128].

Одним із найпродуктивніших суфіксів у сфері номінації осіб є суфікс **-ик/-ік, -ник, -чик, -щик**. Суфікс **-ик, -ник, -чик** бере свій початок з індоєвропейського **-ko** [4, с. 118]. В межах аналізованого матеріалу це, зокрема, лексеми, утворені від іменних та дієслівних основ: *в'їдник, гр'їшник, заводник* 'верхівець', *змаєнник* 'ошуканець, спокусник', *священник, бачмажник* 'той, хто носить черевики', *корчємник, к'їрєвник* 'розпусник', *ратник, угодник, владыка, наставник, латинник, вшетєчник* 'розпусник', *х'їльник, м'їченик, блазнитель в'їка сєго, комидийник, машкарник, насл'їдник, нєволник, разбойник, н'їжник* 'старець, бідняк', *прєбовник* 'дослідник, випробувач', *роскошник* 'плотоугодник', *сєдєлник, фрюярник* 'флейтист'.

Висока продуктивність характерна для суфіксів **-ин/-ане/-анин**. Давньосхіднослов'янський суфікс **-ин** є континуантом праслов'янського **-inŭ**, який у свою чергу походить від **-no**, продовжує або індоєвропейське **-inōs** або ж **-ejnōs**, отже, є індоєвропейським архаїзмом [4, с. 119]. Дослідники відзначають, що в праслов'янській мові цей суфікс служив для творення похідних сингулятивів від особових імен [8, с. 294].

Активність суфікса **-ин** при творенні найменувань осіб спричинила появу цього суфікса в структурі слова як надлишкового елемента, оскільки значення однини було притаманне твірній основі іменника. В аналізованому

матеріалі цей формант використовується найчастіше для називання осіб за етнічною належністю: **содомлянин, слуговин, дворянин, християнин**.

Високою частотністю вживання характеризується суфікс **-тель** у сфері номінацій осіб. Він має книжний характер і позначає осіб за характеризуючою дією: **зборитель, блазнитель, буритель** 'руйнівник, бунтівник', **утѣшитель, приятель, прочитатель, житель, желатель, маятель** 'пан, владика (бог)', **ругатель, зритель, учитель, знатель**. Суфікс активно використовується і в сучасній мові.

Досить продуктивним був у сфері називання осіб за творами Івана Вишенського суфікс **-ець/-ец**. Похідні цієї структури утворювалися, як правило, від іменних, рідше – від дієслівних основ: **богданець, вырванец, купець, жръць, мудрец, швец, мертвец, поганец, творець, поиманец, овлупленец, поголенец, сѣвец** 'сіяч'. Подекуди слова цієї будови вживаються у структурі відокремлених прикладок, наприклад: **старца (или пастыри), яже в вас молю** [138]. Цей суфікс континує індоєвропейський **-iko**, від сполучення **-ко** з голосними переднього ряду основи відбулося чергування **к – с** [8, с. 290]. Час виникнення суфікса **-ьсь** відносять до періоду балто-слов'янської мовної єдності.

Фактичний матеріал свідчить, що праслов'янські функції **-ьць** у мові давніх східних слов'ян в основному збереглися й набули дальшого розвитку.

Інші суфіксальні форманти виявляють відносну активність в аналізованому матеріалі. Зокрема, близьким за семантикою і внутрішньовалентними характеристиками, що визначають закономірності поєднання дериватора з твірними основами, до суфікса **-ьць** є суфікс **-иц-а/-иц-я**: **блудница, облюбеница** 'наречена', **убийца**.

Поодинокими є випадки використання формантів **-их**: **жениха**; **-аи**: **ходотай, служай**; **-*ј**: **вож, братья**; **-ежь**: **ловежь**; **-ин**: **русин, другиня** 'подруга, приятелька'; **-ок**: **дьячок, инок, отродок** 'виродок, недолюдок', **пророк, түрок**; **-ар / -арь**: **лгерь** 'брехун, базікало'; **-ач**: **єднач** 'посередник, миротворець'; **-к**: **дѣвка, дочка**; **-ак**: **простак**; **-ень**: **приходень**.

Рідко вживається і нульова суфіксація слів: **посел**; префіксація: **антихрист, лжепророк, сопоспѣшник**; префіксально-суфіксальний спосіб деривації: **началник, намѣстник, беззаконник, предтеча**.

На всіх етапах розвитку слов'янських мов, зокрема української, активно використовувався такий спосіб утворення похідних назв, як осново- і словоскладання. Словотвірно складні слова дозволяли влучно й економно номінувати нові поняття і реалії, уникати громіздких описових конструкцій. Композитні утворення первісно як універбати словосполучень, а пізніше як моделі, за якими утворювалися аналогічні назви, містили в семантичній структурі похідної назви комплексний зміст. Дериваційно складні слова поділялися на іменники-чисті складення (композити з базовою частиною, що дорівнювала самотійному слову),

суфіксально-складні іменники, в яких одночасно використовувалося складання основ із інтерфіксацією та суфіксація, в тому числі й нульова.

Найпоширенішим способом утворення композитних назв осіб був суфіксально-складний. Особливою динамічною місткістю семантики характеризувалися складні іменники з базовими дієслівними основами: **мироненавистник**, **танцоводца**. Певну активність у композитотворенні виявляв нульовий суфікс: **дѣпис** 'діюписець, історик', **рыболов**, **ложавока**, **богослов**, **писародрач**, **злодѣй**. Продуктивними в композитотворенні виявився суфікс **-ець** / **-ець** / **-ца**: **барвяноходець**, **рүмянолюбєць**, **злочинєць**, **двоженєць**, **миродрѣжа**, **кровопролиєць**, **многоселець**, **мшєлонмєць** 'хабарник, користолюбєць', **христолюбєць**, **дүховорець**, **книголюбєць**, **свѣтолюбєць**, **лихоимєць**, **чорноризєць**; **-тель**: **исѣсорүгатель**, **всєдєржитєль**, **градодєржатєль**, **талантопогрѣбатєль**, **кровопрагнитєль** 'кровопивця, кровожерна людина', рідше в утворенні складних іменників брали участь суфікси **-ник**: **идолопоклонник**, **подвигоположник**, **доброненавистник**, **нєндзороскошник**; **-к**: **кожємяка**. Зафіксований лише один випадок чистого складання: **чєловѣкоүбийца** [10, с. 61–69].

На відміну від основоскладання, яке ґрунтується на поєднанні компонентів з різною семантикою і таких, що найчастіше належать до різних частин мови, словоскладання, або юкстапозиція, базується здебільшого на поєднанні синонімічних слів, повторенні одного й того ж слова чи його однокореневого відповідника або навіть подібного за внутрішньою ритмічною організацією тощо. У багатьох складених утвореннях компоненти вступають у родово-видові стосунки, називають якесь єдине поняття, становлять собою прикладкові словосполучення. Очевидно, вони перебувають на етапі переходу від апозитивних, прикладкових синтаксичних одиниць до юкстапозитивів. Такого типу похідні представлені в творчому доробку Івана Вишенського одиничними утвореннями: **майстер-диавол**, **юноша-оратор**.

Особливий стилістичний інтерес становлять індивідуально-авторські новотвори, складені з двох–трьох семантично далеких коренів. Несподівано незвичним поєднанням створюється нове сатиричне або іронічно-дошкульне значення: **богочрєвци**, **громовладатель**, **скачомүдрець**, **кровоедъ**, **свиноедъ**, **күроедъ**, **гүскоедъ**, **волоедъ**, **скотоедъ**, **звѣроедъ**, **маслоедъ**, **пирогоедъ**; **периноспалъ**, **мякоспалъ**, **тѣлолюбитѣль**; **кровопрагнитєль**; **перцолубєць**, **шафранолубєць**, **кгвоздиколубєць**, **кминолюбєць**, **цүкролюбєць**, **сладколубєць**, **чрєвовѣсникъ**, **грьтанонгратель**, **грьтєномүдрець**, **писародрачь** та ін.

Серед неморфологічних способів називання осіб трапляються непоодинокі випадки переходу прикметників (рідше дієприкметників) в іменники (морфолого-синтаксичний спосіб утворення похідних назв осіб): **прєподобный**, **правєдный**, **бүдовничий**, **нищий**, **жадный**, **нагий**, **болный**, **подданный**, **странный**, **подданный**, **болный**, **здоровый**, **войский**, **подкоморный**.

Аналізований матеріал засвідчує окремі контексти, у яких субстантивованим прикметникам (дієприкметникам) геніальний полеміст надає перевагу: **Нехай ся не хвалит силный силою своею, богатый богатством своим, премудрый премудростию своею. Только о том хвальныйся да хвалится, жебы мене познати могл угождением мнѣ и творением повеленного мною емү и исполнял суд и правду посредѣ землѣ Я воем безумные мира избрал, да премудрых посоромлю, и недужные мира избрал, да мощных посоромлю, и от нищих, и неславного рода, и нѣ за що разумѣющогося избрал, да великих, богатых, славных и быти велико о собѣ разумѣющихся [52], Блажени бо плачущиися, яко тии утѣшатся, горе же смѣющимся [144], отидѣте от мене, проклятии [145], славоумных и ненаказанных прельщати [163], Да возмется нечестивый [145].**

При такому способі словотворення нові слова утворюються шляхом переходу лексем з одного класу в інший, при цьому відбувається зміна значень і граматичних ознак слова. У колі субстантивованих прикметників і дієприкметників вживаються повні і часткові субстантивати.

Зрідка трапляється лексико-семантичний спосіб утворення нових слів. Наприклад, лексема **овечки** вживається в значенні 'віряни, одновірці'.

У межах номінативної деривації НО слід розглядати різноструктурні одиниці. Зокрема, одним із способів називання людей є використання лексичних словосполучень, які дозволяють уточнити, конкретизувати головний в словосполученні компонент. Статус цих мовних одиниць не завжди з об'єктивних причин можна чітко окреслити, оскільки критерії їх ідентифікації на тлі інших чи то лексичних, чи то синтаксичних структур не є виразними, нерідко вони нестабільні, і подекуди лексичні словосполучення лінгвісти визначають у контексті мовного матеріалу на інтуїтивному рівні. Саме для номінативної деривації важливими є «питання номінативної техніки і способи формування одиниць різного рівневого статусу, а також неоднакових за способом представлення дійсності в знаках мови» [7, с. 336].

Конкретизаторами в таких словосполученнях найчастіше виступають прикметники (дієприкметники), рідше займенники: **Святий Дүх, небесний царь, святые отци, ваша милость, папа римский, царь небеси и земли, властитель вѣка сего, сын геенский, блазнитель вѣка сего, згодү вяжүчни.** Останнє словосполучення радше ситуативного творення, тому його слід сприймати як оказіональне утворення, а **блазнитель вѣка сего**, очевидно, вживається як евфемізм.

На відміну від словотвірного аналізу, розгляд специфіки номінативної деривації передбачає також з'ясування у функції засобів називання фрагментів навколишньої дійсності використання непохідних слів і слів-запозичень.

Унаслідок найдавніших контактів слов'янських мов з мовами народів неслов'янського світу до складу праслов'янської лексики увійшло чимало запозичень.

Серед слів-запозичень НО представлені відносно невеликою кількістю лексем (приблизно до трьох десятків одиниць). У зв'язку з цим доцільніше говорити про використання для найменування осіб запозичених морфем, які могли ставати регулярними елементами дериваційної будови української національної мови, зокрема й діалектної. Інформація про використання запозичених слів у сфері номінативної деривації в історії мови використовується нами побіжно, оскільки важливість проблеми і наявність значної кількості мовного матеріалу, який потребує уважної теоретичної і практичної інтерпретації, потребує спеціального лінгвістичного дослідження. Деякі із запозичених лексем не завжди є виразними з погляду їх проникнення до української лексики. Однозначно як запозичення можна потрактовувати такі лексеми: **апостол**, **арабанаши** 'албанці', **архимандрит**, **бенкарт** 'виродок', **даскал** 'учитель, наставник', **дикгнитар** 'достойник, значний чиновник, вельможа', **домотур** 'домосід', **євангеліст**, **єзуїт**, **жид**, **игумен**, **кадіа** 'турецький суддя', **каплан**, **ктитор**, **каштелян** 'вищий придворний чин у старій Польщі, сенатор', **кроль**, **курціан** 'світський гульвіса, куртизан', **лантвойт** 'сільський староста', **майстр** **мистр** 'майстер, хазяїн; старший, дурисвіт, шахрай', **мордыр** 'убивця, душогуб', **мультяне** 'молдавани', **папѣжь** 'папа римський', **пелгрим** 'прочанин, мандрівник, богомолець', **пробатор** 'дослідник, випробувач', **прокуратор** 'судовий чиновник; уповноважений; обвинувач', **прот** 'старший ігумен на Афоні', **рапсак** 'посол ворожого древнім іудеям ассирійського царя Сеннахіріма (у творах Вишенського вжито в переносному значенні)', **ректор**, **реґгаліст** 'органіст', **референдар** 'доповідач на сеймі', **сполечник** 'товариш, співучасник, сподвижник', **сукцесор** 'спадкоємець, нащадок', **шамайник** 'той, хто грає на сопілці', **щекун** 'наклепник, ганьбитель' (останні два слова можна трактувати як суфіксальні утворення від іншомовного кореня), **шафар** 'управитель', **шкурт** 'повія, розбещена жінка або чоловік'. Як бачимо, більшість складають запозичення з грецької і латинської мов, рідше – з польської та східних мов.

Вивчення специфіки номінативної деривації НО дозволяє зробити висновок, що найважливішим способом виникнення номенів із загальним апелятивним значенням «особа» є морфологічний спосіб словотворення, зокрема суфіксація (90 відсотків НО). Найпоширенішими були такі форманти: **-к**, **-ник**, **-ик**, **-ець** тощо. Значно менше репрезентовані інші способи називання.

Висновки та перспективи дослідження. У роботі представлено мотиваційно-словотвірну структуру лексичної системи творчості Івана Вишенського. Комплексна характеристика назв осіб підтвердила перевагу системного підходу над диференційним описом. Результати дослідження

сприяють розширенню номінативної теорії щодо назв осіб в публіцистичному стилі. Запропонований аналіз може слугувати методологічною основою для подібних досліджень творчої спадщини інших українських письменників.

Список використаної літератури

1. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка: в 2-х т. / Л. А. Булаховский. – К. : Рад. школа, 1952. – Т. 1. – 346 с.
2. Вишенський І. Твори / І. Вишенський. – К. : Держлітвидав, 1959. – 268 с.
3. Возняк Михайло. Історія української літератури. У 2 книгах: навч. вид. – Вид. 2-ге, перероб. – Львів : Світ, 1992. – Кн. 1. – 696 с.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1966. – 312 с.
5. Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
6. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – Львів : Вид.-во Львівського університету, 1958. – 86 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 394 с.
9. Павленко Л. П. Номінації осіб як об'єкт історичної ономазіології / Л. П. Павленко // Науковий вісник Волинського державного університету: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Вип. 1. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 165–171.
10. Павленко Л. П. Чисте складання в системі іменникового словотвору / Л. П. Павленко // Лексична і граматична деривація. – К. : Вид-во КДПІ ім. М. П. Драгоманова, 1983. – С. 61–69.
11. Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова / ред. К. І. Савенок / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
12. Телеки М. М., Шинкарук В. Д. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру [монографія] [Електронний ресурс] / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – Київ, Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/monograf/26/5.pdf> (06.09.2016).
13. Українська література XI–XVIII ст. Хрестоматія / За ред. докт. філол. наук, професора П. В. Білоуса. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 682 с.
14. Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр.енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 752 с.
15. Франко Іван. Іван Вишенський і його твори / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 30. – С. 7–211.
16. Шевчук В. Мандрівничий, який розпикав людське сумління // В. Шевчук. Дорога в тисячу років. – К. : Дніпро, 1990. – С. 68–82.
17. Яременко П. К. Іван Вишенський / П. К. Яременко. – К. : Вища шк., 1982. – 140 с.

Павленко Лариса. Наричательные личные наименования в произведениях Ивана Вышенского. Предлагаемая статья является попыткой описать лингвостилистические особенности произведений Ивана Вышенского, в частности такой фрагмент его речевого творчества, как апеллятивные наименования лиц. Иван Вышенский занимает важное место в истории украинской духовной культуры. Творчество писателя-полемиста, выдающегося религиозного деятеля – заметная страница и в истории украинского литературного языка. Сочетание традиционно-книжных и

народноразговорных элементов детерминировало специфику ономаσιологической системы литературного наследия Ивана Вышенского. Писатель использовал все богатство словообразования украинского языка той поры, активно создавал окказиональные языковые единицы разных словообразовательных моделей, вводил в словарь своих произведений заимствованную лексику.

Ключевые слова: диахронический аспект, полемический стиль, номинация, тематические группы лексики, семантика, ономаσιология, деривация, словообразовательные типы, словообразовательные модели, исконные лексические единицы, заимствования.

Pavlenko Larysa. Common Personal Nominations in the Works by Ivan Vyshenskyi. The article describes the lingvo-stylistic characteristic features of Ivan Vyshenskyi's works, laying emphasis on such a feature of his linguistic creativity as appellative nomination of persons. The subject matter of the research is the literary heritage of the writer-polemicist, an outstanding religious figure, a significant page in the history of the Ukrainian literary language. The study presents the analysis of the motivational aspect of word building peculiarities of the lexical system in the works by Ivan Vyshenskyi. The study gives the grounds to conclude that the combination of traditional bookish and folk elements has determined the specificity of the onomastic system in the refined literary heritage of Ivan Vyshenskyi. Having utilized the word formation richness of the then Ukrainian language, the writer created occasionalisms of various word-building models and masterfully introduced borrowed lexical units into the vocabulary stock of his works.

Key words: diachronic aspect, polemical style, nomination, thematic groups of vocabulary, semantics, onomasiology, derivation, word building types, word building models, native lexical items, borrowings.

Стаття надійшла до редколегії 11.10.2016